

MORALNO RELIGIJSKI ODGOJ U KNJIŽEVNIM DJELIMA EDHEMA MULABDIĆA

Alma MAHMUTOVIĆ

1. DEFINIRANJE POJMA KNJIŽEVNOST

Pri definiranju književnosti je potrebno redovno praviti razliku između užeg i šireg pojma književnosti.

Književnošću u širem smislu nazivamo sve što je napisano, bez obzira kojem području ljudske djelatnosti to pripada (filozofiji, politici, religiji itd.), dok književnost u užem smislu obuhvata samo umjetnička književna djela¹.

To ukazuje na potrebu da književnost odredimo na temelju shvatanja književnosti kao umjetnosti. U tom smislu, naziv *umjetnička književnost* dosta prikladno upozorava na razliku između književnih djela u širem i u užem smislu riječi: *književnost*, tako, zapravo označava *umjetničku književnost*. Stariji, dosta često upotrebljavan naziv je i *lijepa književnost*.

Ipak, manje je prikladan, jer pretpostavlja stanovito jedinstvo umjetnosti i ljepote, izvedeno na osnovu shvatanja kakva se danas rijetko imaju na umu prilikom ocjenjivanja vrijednosti književnih djela. Naziv *beletristika* (prema francuskom *belles lettres*, što odgovara našem nazivu *lijepa književnost*), koji, također, još ponekad susrećemo, danas uglavnom označava samo dio umjetničke književnosti (obično romani i novele) i on se samo izuzetno upotrebljava kao oznaka koja bi odgovarala književnosti u užem smislu riječi. Budući da

predmet našeg istraživanja upravo i čine takvi dijelovi književnosti (romani i novele), naziv *beletristika* koristit će nam kao sinonim za književnost.

2. KNJIŽEVNOST U FUNKCIJI ODGOJA

Još kao urednik *Bošnjaka* (1892.-1894.), Mulabdić se profilira kao naš vodeći prosvjetitelj, a prosvjetno-pedagoškim i edukativnim radovima budi svenarodnu svijest o epohalnom značaju trenutka u kojem sve snage treba usmjeriti na odgoj, posebno predškolske bošnjačke djece². Tu prosvjetno-preporoditeljsku problematiku on vješto uklapa u pripovijedno štivo, koje kontinuirano objavljuje na stranicama *Bošnjaka*. Pripovijedna proza iz toga vremena odiše poučnom etičnošću zasnovanom na narodnoj tradiciji. Te prve novele gotovo otvoreno pozivaju sunarodnjake na prilagođavanje *novom vremenu*, na odgovor novim životnim zahtjevima i potrebama, a prosvjeta je na prvom mjestu – što je zalog opstanka i uvjet duhovnog i fizičkog preživljavanja cijeloga naroda. Edhem Mulabdić je cijelog života bio željan knjige, iluma, kojeg je smatrao osnovnom pokretačkom snagom za napredovanje jednog naroda³.

Iz njegove autobiografije je vidljivo da njegovo učenje i saznavanje nije teklo glatko, da je nailazio na različite probleme, od finansijskih

do čisto psiholoških⁴. Ipak, njegova glad za znanjem nosila ga je cijeloga života putevima prosvjete, tako da je svoje relativno osrednje obrazovanje nadoknađivao zadivljujućom marljivošću i učenjem do poznih godina. Taj kult učenja, saznanja, ljubavi prema knjizi, predstavlja jednu od najčešćih tema i jedan od najkorištenijih literarnih motiva⁵.

Moguće je da su baš teškoće sa kojima se Edhem Mulabdić suočavao tokom školovanja doprinijele izgradnju književnika-prosvjetitelja. Na desetine pripovijedaka, roman *Zeleno busenje*, a pogotovo *Nova vremena*, drame, male edukativne priče i dosjetke, potom članci koji uzdižu obrazovanje, samo su kopulativne značajke koje omeđuju i upotpunjuju portret našeg velikog pisca, preporoditelja i rodoljuba. Mulabdić je, čini se, pripovjedač svoga vremena u onom smislu u kome se *svoje vrijeme* poistovjećuje sa smislom psihološke, kulturne i duhovne inkarnacije sa sredinom i društvenim miljeom⁶. Taj pisac je, u punom značenju te riječi, bio izdanak svoga vremena, njegov epohalni tumač, njegov doživljajni subjekt i njegova historijsko-nacionalna stremljivost prema opstanku i izvjesnoj životnoj perspektivi. Ujedno, on se objavljuje i kao zagovornik svakovrsnog životnog napretka i ta doktrinarna dosljednost se principijelno afirmira i u njegovoj beletristici. Zapravo, književno djelo Edhema Mulabdića i jest najotvorenije u smislu proučavanja njegove književne i prosvjetiteljske misli.

2.1. Književnost i društveni život

Književna djela sadrže određena iskustva i znanja o raznim prirodnim i društvenim pojavama, a također izravno i neposredno govore o društvenom životu⁷.

U opsežnim književnim djelima, kao što su epovi ili romani, redovno se u širokome zahvatu prikazuje sve što čini društveni život naroda, a kratka djela, kao lirske pjesme ili poslovice, ne mogu se uopće razumjeti ako se ne shvate kao izraz određenih misli i osjećaja koji ne pripadaju isključivo pojedincu, nego nekoj užoj ili široj društvenoj zajednici. Osim

toga, i sam književnik pripada određenom društvenom sloju, staležu ili klasi te, kao pripadnik te zajednice, izražava na stanovit način upravo ono što nosi u sebi kao pripadnik te zajednice i što njegova zajednica može shvatiti i prihvatiti kao književnost. U vezi s tim, složeni odnosi književnosti i društva vrlo su važni za razumijevanje i proučavanje književnosti.

Za književno stvaranje muslimana, prve godine austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini predstavljale su gluho doba, vrijeme punog književnog zastoja, duhovne depresije i mrtvila⁸. Dotadašnje književne snage bile su prekinute u svome djelovanju, a nove sile, koje će nastaviti književnu djelatnost na osnovama zapadne pismenosti i u okvirima novih književnih struktura, bile su tek u formiranju. Duboko i tragično doživljen, sam čin austrougarskog okupiranja Bosne i Hercegovine, sa hronologijom političkih i ratnih događaja i sa psihozom koja ih je pratila, naći će izraza kao prvi motiv iz nove, austrougarske ere, u kasnijem književnom stvaranju muslimana, u godinama nakon otrežnjenja.

Roman *Zeleno busenje* predstavlja svojevrsan spomenik bosanskom otporu i gradu Maglaju iz doba austrougarske okupacije, a goto da i nema pripovijetke Edhema Mulabdića da snažno ne odaje ambijent i prilike u kojima je nastala.

Edhem Mulabdić u pripovijetkama opisuje čitav niz društvenih problema: zaostalost, nepismenost, siromaštvo, moralni nazadak i sl., a i iznalazi rješenja, jer "nije smatrao književnost samu sebi svrhom, niti je stvarao samo djela radi djela, nego je htio uvijek oplemenjivati i podučavati. On je i u književnom stvaranju ostao učitelj, koji svoja duboka humana osjećanja i svoj društveni poziv preporoda svoga elementa, u kome djeluje, iznosi u umjetničkom obliku, i tako dovodi do kompromisa svoje umjetničko nadahnuće s idejama preporoda, na kojemu je uvijek radio".⁹

Tako književna djela mogu u društvu imati čitav niz funkcija. Ona mogu služiti odgojnim, moralnim, političkim i drugim ciljevima; bilo u pozitivnom, bilo u negativnom smislu.

Međutim, književnost, naprosto, nije izraz društvenog života, nego je osobit, umjetnički izraz društvenog života¹⁰.

2.2. Književnost u nastavi

Književnost se uključuje u odgojno-obrazovni proces u različitim organizacijskim oblicima. Najdužu i najčešću organizaciju književne umjetnosti u nastavi označava nastavni predmet¹¹. Književnost se pojavljuje kao samostalan nastavni predmet ili kao dio šire predmetne cjeline što je obuhvataju nacionalni (maternji) jezik i književnost. Kao nastavni samostalni predmet ili kao dio nastavnog predmeta, utemeljuje se na nastavnom programu koji određuje sadržaj, ciljeve i organizacijske oblike nastave. Nastava književnosti može biti redovna, izborna i fakultativna. Postoje i izvannastavni oblici književnog odgoja i obrazovanja, koji izlaze iz okvira satne organizacije. Izvannastavne oblike čine sekcije i klubovi: literarne, recitatorske, dramske. U novijim organizacijskim oblicima odgojno-obrazovnog procesa, književnost se uključuje u jezično-umjetničko odgojno-obrazovno područje i uspostavlja korelaciju s jezicima i umjetnostima koje ulaze u to područje. Nastava i ostali oblici književnog odgoja i obrazovanja temelje se na književno-umjetničkim i književno-znanstvenim sadržajima.

Književno-umjetnički sadržaj čine književno-umjetnički tekstovi (književna djela). Znanstvene sadržaje nastava preuzima iz teorije književnosti, metodologije književnog studija i povijesti književnosti, tj. iz znanosti o tekstu. Ti se sadržaji artikuliraju u nastavnim programima prema kriterijima znanosti o književnosti i pedagoško-psihološkim kriterijima. Kombinacijom tih kriterija, uspostavlja se tematska organizacija sadržaja, žanrovska (književnoteorijska) i hronološka (književnopovijesna). Srednjoškolska nastava zadržava književnoteorijski sustav i uspostavlja književnopovijesni, tj. slijed stilskih formacija (književnopovijesnih razdoblja). Nastava književnosti uspostavlja posebne ciljeve i

zadatke koji se izvode iz književno-umjetničkog i književno-znanstvenog sadržaja i usklađuju s općim ciljevima odgoja i obrazovanja u određenoj sredini i vremenu. Glavni ciljevi nastave književnosti su izgrađivanje svjesnog, stvaralačkog čitaoca kojem književnost otvara široke prostore doživljavanja i spoznavanja svijeta. Nastava književnosti razvija i izgrađuje književnu, estetsku i jezičnu kulturu, oblikuje intelektualni, moralni, estetski i idejni profil ličnosti, tj. oblikuje svjetonazor. Isto tako, razvija različite sposobnosti primanja (receptije), razumijevanja, prosuđivanja, tumačenja, vrednovanja i stvaranja. Pored niza suvremenog znanstvenog i tehnološkog napretka čovječanstva, naše vrijeme bilježi čitav niz nasrtaja i napada na ljudski život (alkoholizam, narkomanija, abortusi, genetičke manipulacije, mučenje, terorizam, ubijanje, ratovi, zločini, genocidi i sl.). Prikriveni oblici nasilja, kao što su intelektualne ili afektivne manipulacije, propagande i indoktrinacije, koji uglavnom umaknu prosječnoj ljudskoj svijesti, također su nasrtaji na slobodu i ljudsko dostojanstvo.¹²

Današnji svijet nije samo slika novih otkrića i napretka, nego i svojevrsna predstava nasilja i drama čovjekovog moralnog srozavanja. Odgoj i obrazovanje su također podložni promjenama i utjecaju materijalno-tehničkog napretka. Historijski gledano, školu je gotovo redovno pratilo grubo i nasilno relativiziranje objektivno važećih vrednota kakve su Istina, Dobrota, Ljepota, Pravda i Svetost.¹³ Upravo iz ovih vrednota niče autentični odgoj kojim se uzdiže ličnost, odgoj koji treba razlikovati od instrumentalnog, kojim se uzdiže društvo. Autentični odgoj najlakše raspoznajemo u vjeri, porodičnom odgoju, moralu, umjetnosti, muzici i književnosti. U njima prebiva iskonska autentičanit odgoja. Otudanije teško razumjeti koliko važnu ulogu ima nastava književnosti u odgoju zdrave stvaralačke ličnosti. Obrazovne, odgojne i funkcionalne ciljeve nastava književnosti realizira različitim metodama, postupcima, oblicima i sredstvima.¹⁴ Nastava književnosti ostvaruje se različitim tipovima nastavnih sati, kao što su sat interpretacije

lirske pjesme, sat interpretacije epa, sat interpretacije pripovijetke, sat interpretacije drame, sat interpretacije romana itd. Posebno se izdvaja sat lektire (izvanrazrednog čitanja), koji ima svoje podvrste: uvodni sat, sat populariziranja (reklamiranja) knjige, sat produblivanja shvatanja o pročitanim djelima, sat anotiranja i recenziranja. U trenutku kad nastavnici vrše provjeravanje znanja učenika putem testova i kontrolnih zadataka, koji osiromašuju ionako skučenu učeničku sposobnost usmenog i pismenog izražavanja, lektira je veliki prozor u svijet kulture učeničkog izražavanja.¹⁵ Organizirana tako da vrši popune, sistematizaciju i nadgradnju određenih znanja, lektira dovodi učenike u situaciju da sve češće govore i pišu, a to je najbolji put za izgrađivanje govorne kulture. Pomoću lektire, učenik se može osposobiti za sve ili gotovo sve forme izražavanja koje su mu potrebne u budućem zvanju. Tek shvaćena ovako, lektira će zauzeti ono mjesto u srednjoj školi koje joj s pravom pripada. Izići će iz okvira tradicionalizma i davno prevaziđenih formi i postat će dio nastavne prakse, u kojoj će se primjenjivati najsavremeniji principi metodike i pedagogije.

Fatima Nidžara Mujezinović daje pregled nastavničko-učeničkih interpretacija najboljih djela bošnjačke književnosti, naročito onih koja su dugo nepravedno zanemarivali kritika i jedan dio čitalačke publike.¹⁶ Da bi učenici shvatili strukturu romana *Zeleno busenje*, potrebno je obaviti bogatu pripremu radnju.¹⁷ Pošto je interpretacija djela zajednički zadatak nastavnika i učenika, on se mora s njima konsultirati o tome kakav će pristup izabrati za tumačenje romana. Učenici i nastavnik pristup romanu čine kroz nekoliko grupa teza.¹⁸ Budući da roman *Zeleno busenje* pruža mnoštvo mogućnosti za interpretaciju, nastavnik i učenici se odlučuju za obradu tri ključne tačke u njemu: slika okupacije, tumačenje Ahmetovog lika i romantičarski i realistički elementi u djelu. Prvu tezu obrađuje nastavnik, a druge dvije učenici uz nastavnikove komentare. Prateći s učenicima hronološki slijed događanja, ukazuje im se

na problematiku ovog historijsko-socijalnog romana u kome se, odraženi na Bošnjacima, vide svi rezultati okupacije Bosne: žrtve pale u neravnopravnoj borbi; socijalni jaz u novom svjetlu; podvojenost Bošnjaka u odnosu na Švabu, na austrougarsku vlast, civilizaciju, prosvjetu (čini se da su se i učenici u svojoj diskusiji o romanu slično podvojili); odnos prema Osmanlijama; utjecaj negativnih tokova evropeizacije, krčme, kockanje, piće, žene; težnje za iseljavanjem u Tursku; najzad, lične drame i tragedije; ustvari, gotovo potpun tematsko-motivski kompleks bošnjačke proze austrougarskog perioda. Vrlo zanimljiva učenička izlaganja i konstruktivne diskusije koje Mujezinovića predstavlja u svojoj knjizi dokazuju da je Edhem Mulabdić u ovom bošnjačkom prvencu uspio dotaknuti najosjetljivije probleme našega čovjeka.

3. PRIPOVIJETKA

Za oznaku manje prozne vrste kod nas se upotrebljavaju nazivi *pripovijetka*, *pripovijest*, *novela* (naziv stvoren prema latinskom *novellus*, nov), *priča* i, u novije vrijeme – zbog prijevoda engleskog naziva *short story* – veoma često i *kratka priča*.¹⁹ Ti se nazivi ne mogu tačno odrediti, ali se rijetko upotrebljavaju kao sinonimi.

Pripovijetka najčešće označava srednju po veličini proznu vrstu, neku vrstu koja bi po dužini bila između romana i novele, a *kratka priča* može biti shvaćena i kao vrsta kraća od novele. Muhsin Rizvić dijeli Mulabdićeve pripovijetke na nekoliko načina.²⁰ Sam Mulabdić usmjeravao je čitaoca, što je bio donekle i manir tadašnjih pripovjedača, pa je u podnaslovu priče vrlo često isticao naznaku kojom je sugerirao kompoziciono-obličku razvijenost i strukturu priče, ali i temporalnu odredljivost, kao što je dalja ili bliža prošlost ili sadašnjost, odnosno dnevna hronika. Tako je karakterizacija *pripovijest*, odnosno *pripovijetka* uglavnom označavala dužu priču sa razvijenijom fabulom i karakterološkom crtom obično glavnog lika (npr. pripovijetke *Osmanlija*,²¹ *Očinsko srce*²² i sl.).

Naziv *crtica* ili *crtica* označava isto što i uobičajeni sinonimi *slika* ili *sličica*, samo s tom razlikom što je *crtica/crtica* novelesknog, a *slika/sličica* pripovjedačko-događajnog profila. Mulabdić je vrlo često kraće priče markirao kao *šale*, odnosno *crtice*, koje su mahom predstavljale anegdotsko-humorističku zgodu (npr. *Vatrenjača*²³, *Abidaga*²⁴ i sl.). Nekoliko markantnijih pripovijedaka imaju odrednicu *iz života*, odnosno *iz prošlosti*, i gotovo u pravilu označavaju razliku u vremenu koje zahvataju Mulabdićeve proze. Temelji moderne bošnjačke pripovijetke postavljeni su u posljednjih petnaestak godina XIX. stoljeća, u uzavreloj atmosferi kulturnog preporoda što ga simbiotički obilježavaju Ljubušakov zbornik *Narodno blago* (1887.), Hermannova dvotomna zbirka *Narodne pjesme muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* (1888. i 1889.), prve zbirke priča Edhema Mulabdića i Osmana Nuri Hadžića, a potom pokretanje prvog bošnjačkog časopisa *Behar* (1900.) i kulturno prosvjetnog-društva *Gajret* (1903.).²⁵

Svjesni neminovnosti prilagođavanja novoj društveno-historijskoj realnosti, u mučnim procesima tzv. evropeizacije, što je nerijetko bilo samo drugo ime za agresivno srpsko-hrvatsko nadmetanje u *nacionaliziranju muslimana*, bošnjački pisci su tragali za oblicima estetske sinteze dva sasvim različita kulturna sistema vrijednosti: orijentalnoislamskog i zapadnoevropskog kršćanskog kulturno-civizacijskog kruga. U ovom procesu evropeiziranja, preporodni pisci tragaju i za korijenima vlastitog duhovnog naslijeđa. I, upravo stoga, pišući prve pjesme i pripovijetke na bosanskom jeziku i zapadnom pismu, oni istodobno pribiraju folklornu građu i sistematiziraju usmeno i pisano književno naslijeđe iz prethodne epohe koje bi poslužilo kao osnova kulturnoga preporoda. Pjesnici su u izuzetnom bogatstvu usmene lirske tradicije (sevdalinke, balade), ali i raznovrsnosti pjesničkih vrsta tzv. divanske, osobito mističke poezije, lahko iznašli prve oblike za očitovanje specifičnog pjesničkog senzibiliteta. Pripovjedači, nažalost, nisu

baštinili autentične i već izgrađene pripovjedne modele na kojima bi sazdali narativne obrasce moderne priovjedačke umjetnosti, jer su, u orijentalnoislamskom sistemu književnih vrijednosti, prozne forme smatrane *nižim*, manje vrijednim književnim oblicima, pa stoga ni ljetopisi Mula Mustafe Bašeskije ili putopisi Hadži Jusufa Livnjaka, kao i mnoštvo drugih žanrovski nedefiniranih proznih rukopisa napisanih u prethodnom periodu, nisu ni za naše preporodne pisce imali onaj vrjednosni značaj kakav je imalo pjesničko naslijeđe za pjesnike. Stoga su se, u struktuiranju prvih priča i novela, pripovijetki i pripovijesti, i Edhem Mulabdić i Osman Nuri Hadžić, kao i njihovi sljedbenici Hamdija Mulić, Šemsudin Sarajlić i drugi, obraćali, prije svega, narativnim oblicima folklorne, usmene književnosti, a s druge strane tzv. istočnoj priči i anegdoti. Prve Mulabdićeve pripovijetke, koje je objavljivao u *Bošnjaku*, bile su najčešće samo razvijene šaljive anegdote, čija je funkcija prvenstveno bila u tome da se – uz pouku i zabavu – održava komunikacioni kanal između članova zajednice i da se tako – uz pomoć priče – među njima čuva svijest o njihovoj pripadnosti toj zajednici.²⁶

Nakon plodne saradnje u *Bošnjaku*, *Nadi* i *Sarajevskom listu*, koju je okrunio zbirkom pripovijedaka *Na obali Bosne* (1900.), Mulabdić je u *Beharu*, koji je uređivao šest godina, objavio veći broj novih pripovijedaka, koje, doduše, rijetko dostižu problemsku usredsređenost i stilsku čistotu njegovih ranijih pripovijedaka, ali koje produžavaju njegove dotadašnje tematske preokupacije i žanrovska usmjerenja.²⁷ Mulabdićeve priče još uvijek *čuvaju* toplinu harmonične atmosfere patrijarhalnog svijeta i života zasnovanog na tradicionalnim vrijednostima, koje se bespogovorno prihvaćaju, slijede i poštuju. Zato njegove proze gotovo uvijek započinju slikama idiličnih suglasja čovjeka, prirode, porodice i društva, radosnog i skladnog prožimanja čovjeka i svijeta. Zaplet nastaje u trenucima kad se taj sklad naruši, bilo hirovitošću ili neminovnošću društveno-historijskih promjena, bilo slabošću pojedinca i njegovom

kratkotrajnom sumnjom u vrijednosti koje taj obrazac života nosi u sebi.²⁸ U njegovim pripovijetkama, međutim, nema dubljih i dramatičnih sukoba, jer odanost njegovih junaka moralnim principima patrijarhalne zajednice i religijskim uvjerenjima na kraju opet uspostavlja ravnotežu i sklad između čovjeka i svijeta. U pričama s naglašenom društvenom tematikom, Mulabdićevi junaci su ili zastupnici određene piščeve teze, i tada se priča zasniva na modelu poučne proze, ili su to mali ljudi zbunjeni pred *novim vremenom*, a predani patrijarhalnim etičkim nazorima i društvenim konvencijama. Naravno, uspjelije su priče koje su se *otele* piščevoj namjeri da poduči ili kritizira, ilustrira ili podstrekne, pa se pripovijedanje zasniva na elegičnoj evokaciji uspomena ili humornom sjenčenju ljudskih nesporazuma sa životom (*Garib*,²⁹ *Vatrenjača*, *Ašik-Omer*³⁰). Humor se ovdje pojavljuje koliko iz nastojanja da se pričom zabavi, razgovori i nasmije, toliko i kao oblik prevazilaženja nesreće i Mulabdićevog upornog bještva od pesimističkih i tragičnih ideofektivnih sadržaja, zbog čega je Zdenko Lešić u njemu vidio pripovjedača-sanjara, koji je svoje snove o jednom idealnom i harmoničnom svijetu pretakao u pripovijedno štivo.³¹ Možda se to ponajbolje vidi u pričama nastalim na baladnim modelima i motivima (*Očinsko srce*, *Osmanlija*, *Otmica*,³² *Mazlum*³³), u kojima se preuzeti obrazac iz balade na kraju preobražava u idiličnu sliku stišavanja životnih nesporazuma.³⁴ Sličan preobražaj se zbiva i u pričama *Bajram*,³⁵ *Šehiti*,³⁶ *Nišan*³⁷ i *Prvi ezan*,³⁸ u kojima se nesreća što se nadvila nad njegovim junacima rasplinjuje u katarzičnom prosvjetljenju mistično-religijskog smisla života. U idejno-tematskom pogledu, Mulabdićeve proze se uključuju u nekoliko glavnih problemskih kompleksa, čija rješenja odražavaju društveni, politički i etički stav prema historiji, vremenu, stvarnosti i životu bosanskohercegovačkog muslimana, kao i njegove poglede na njihovu budućnost i razvoj.³⁹ U nizu svojih pripovijedaka *iz života*, od 1895. pa do 1907. godine, Mulabdić je izrazio

konkretnu društvenu, ekonomsku i psihološku dinamiku svoga vremena, događajno stiliziranu do direktnog idejnog prigovora, usmjeravanja i pouke na negativnim primjerima i tragičnim životnim sudbinama, dinamiku vremena koje se odražava na muslimanskom bosanskom stanovništvu.

4. ROMAN

Roman je prvotno označavao svaki spis pisan na romanskom jeziku (u smislu narodnog jezika, za razliku od latinskog).⁴⁰ Porijeklo romana nije dovoljno objašnjeno. Neki ga teoretičari izvode iz helenističkih prozih književnih djela koja su obrađivala ljubavnu problematiku, neki iz srednjovjekovnog tzv. *viteškog romana* (u kojem su opisivani doživljaji vitezova) i iz *pikarskog romana* (u kojem su opisivani doživljaji *pikara*, posebnog lika probisvijeta i ugursuza), dok neki ukazuju na vezu između romana i filozofije te već Platonovu priču o Atlantidi smatraju prvim romanom u evropskoj književnosti. Bez obzira na ta neslaganja, koja su rezultat različitog shvatanja romana kao književne vrste, prevladava mišljenje, da je roman, u pravom smislu riječi, tvorevina novog vijeka i da se u njemu javlja nov odnos prema životu i svijetu, takav odnos kakav se u povijesti ljudskog duha pojavljuje s renesansom. Usporedimo li roman s epom, takav novovjekovni karakter romana postaje mnogo jasniji. Prema formulaičnosti stihovanog izraza, tradicionalizmu u obradi i u shvatanju likova te općem interesu za pojave života koje su od općenarodnog značenja i povijesne vrijednosti, roman je slobodniji u izrazu i kompoziciji, sklon kritičkom odnosu prema tradiciji i okrenut prema pojedincu i njegovoj osobnoj sudbini. Osobitost romana, međutim, ne smijemo promatrati samo u odnosu prema epu, nego u odnosu prema cjelokupnoj književnoj tradiciji, u kojoj se roman pojavljuje kao nosilac novih umjetničkih sredstava oblikovanja i novih shvatanja čovjeka i svijeta. Roman je nedovršen žanr čija se forma ne da "kanonizirati i koja neprestano dovodi u pitanje svoje teorijske okvire".⁴¹

Te promjene bit će raznovrsne i kretat će se od proze nastale iz potrebe za zabavom (u XIX. stoljeću roman je neka vrsta televizije), do oblika koji će u sebi sadržavati elemente sva tri književna roda i nauke, a forma toga žanra kretat će se od oblika pripovijesti, autobiografije, dnevnika, memoara, eseja, romana u romanu, romana leksikona do “kombiniranja svega sa svačim”. Roman u jednoj književnosti predstavlja neku vrstu *velike mature*, koju je bošnjački roman davno položio. Iako je relativno kratak period njegovoga razvoja (jedno stoljeće), ipak je on za to vrijeme pokazao svo svoje bogatstvo i raznolikost. Nijedna klasifikacija romana ne zadovoljava sasvim potrebu da se pojedine vrste ili tipovi romana opišu i objasne kao književne vrste sa strogo određenim bitnim osobinama.⁴² Razlog tome je teškoća svakoga pokušaja da se utvrdi samo jedno osnovno načelo prema kome bi bilo moguće razvrstati sve postojeće romane i odrediti njihove bitne osobine. Zbog toga, u teoriji književnosti postoji više načina klasifikacije romana, a svaki od njih zahvata samo neke tipove ili neke vrste te tako pokriva tek dio područja romana. Ipak, nema nikakve sumnje o potrebi i korisnosti klasifikacije romana, jer ona omogućuje lakše razumijevanje i analizu pojedinih romana.

4.1. Vrste i tipovi romana

Najstarija i najpoznatija klasifikacija romana je *tematska* klasifikacija. Prema toj klasifikaciji, kao vrste romana najčešće se spominju: *društveni, porodični, psihološki, povijesni, pustolovni, ljubavni, viteški, pikarski* i *kriminalistički* roman.⁴³ Takva je klasifikacija neodređena: ona se, s jedne strane, može proširivati unedogled (zašto ne dodati: psihijatrijski, bolnički, životinjski i sl.), a s druge strane, brojni romani istim pravom mogu pripadati u više grupa.

Drugi je način klasifikacije romana vezan sa *stavom autora i općim tonom romana*. U tom smislu, najčešće se govori o *sentimentalnom, humorističkom, satiričkom, didaktičnom* i *tendencioznom* romanu.

Mada ovo razvrstavanje ima smisla unutar nekih pojedinačnih analiza, nije teško uočiti da navedene kategorije ne pripadaju samo romanu, nego se mogu primijeniti na sva književna djela. Postoje i mnogi pokušaji da se romani klasificiraju s obzirom na *odnos pripovjedača prema priči*. Tako npr. austrijski teoretičar Franz Stansel razlikuje tri tipa: *autorski roman*, u kome je pripovjedač najbliži autoru i priča priču sa stajališta koje je, u neku ruku, na pragu romana; zatim, *ja-roman*, u kome je jedan od likova pripovjedač; te *personalni roman*, u kome kao pripovjedači nastupaju isključivo pojedini likovi u romanu.

U studiju romana upotrebljavaju se i nazivi za neke vrste ili tipove romana koji su nastali na osnovi karakterizacije romana *prema pojedinim epohama književnosti*. Tako se *realistički roman* može suprotstaviti *modernom romanu*, jer se u romanu epohe realizma razvio niz konvencija prikazivanja koje realistički roman upotrebljava do te mjere da ga se može shvatiti kao poseban tip romana.

Realistički roman, naime, karakterizira čvrsta fabula, psihološka analiza karaktera, nastojanje da se slijedi prirodni tok zbivanja i da se karakteri i njihovi postupci tumače, prije svega, uzročno-posljedičnim odnosima između stvari i pojava te relativna pouzdanost pripovjedača. Moderni roman se može shvatiti kao svjesno i namjerno odstupanje od onih konvencija koje karakteriziraju realistički roman. Kad je riječ o tipologijama romana, ne smije se, naravno, misliti da tipove romana treba tako shvatiti kao da se većina napisanih romana mora bezuvjetno svrstati u ovaj ili onaj tip. Ne samo da postoje brojni mješoviti tipovi, ne samo da postoje brojna djela koja, zapravo, izravno ne pripadaju nijednom tipu, nego i sama vrijednost tipologije nije u tome da se isključivo i bez ostatka razvrstaju postojeća djela, već da se olakša analiza pojedinih romana.

Ukazali smo samo na neke od postojećih klasifikacija romana, a nećemo se detaljnije baviti ni jednom od njih, jer to izlazi izvan predmetnog okvira ovoga rada.

4.2. Prvi bošnjački roman

Epohalno je i sudbonosno značenje romana *Zeleno busenje* za cjelokupnu kulturu Bošnjaka, pa je neodvojiv njegov literarni aspekt od društvenog, historijskog, etičkog, etničkog, prosvjetiteljskog, preporodnog i uopće kulturološkog aspekta.⁴⁴ Roman *Zeleno busenje* ostvaren je kao pripovijest sastavljena od trideset osam relativno kratkih glava. Fabularno, to je priča o životnom putu mladog Ahmeta, o njegovoj prekinutoj ljubavi usljed austrijske okupacije Bosne i Hercegovine. To je, ujedno, i priča o njegovom ratnom putu i junačkoj pogibiji. Ali, šire postavljeno, to je priča o dvjema maglajskim porodicama u historijskom kontekstu kao konkretizirana i objektivizirana pojedinost unutar globalne slike društvenih događanja i previranja u sudbonosnom i prelomnom trenutku po život čitavog jednog naroda.

Psihološki i sociološki portret Edhemove porodice ima poseban značaj u strukturi romana, jer je tom porodicom Mulabdić portretirao čitavo bošnjačko društvo u gradu Maglaju s kraja 70-tih godina XIX. stoljeća.⁴⁵ Najstariji brat, Mehmed-efendija, predstavljao je prvu generaciju bosanskih begova i zemljoposjednika koja je polahko počela slabiti i gubiti svoju nekadašnju ekonomsku moć i povlašteni društveni položaj; srednji brat, Ahmet, reprezentirao je gorljivu generaciju bosanskih mladića zadojenih revolucionarnim idejama, a najmlađi brat Alija je svojom privrženošću knjizi predskazivao novu, prosvjetiteljsku generaciju bošnjačkih intelektualaca, koji će nastojati da se utope u plimu novog vremena što je došla s austrougarskom okupacijom i novim *evropejskim* stilom življenja.

U sižejskom smislu, *Zeleno busenje* je ostvareno kao kompoziciona zaokruženost preko tematski utkanih sastavnica, koje podrazumijevaju suštinu jednog historijskog, porodičnog, pa i ljubavnog romana.⁴⁶

Stilski i sadržajno realiziran kao kombinacija romantično-sentimentalnog i realističnog proznog djela, roman u tom pogledu predstavlja i ogledni roman bošnjačke književnosti.

4.2.1. Moralnoreligijski odgoj u *Zelenom busenju*

Nema niti jednog značajnijeg književnog djela u kome se, makar i veoma diskretno, Mulabdić ne postavlja kao pedagog, edukator i prosvjetitelj: bilo indirektno, preko događaja, situacija ili direktno, otvorenom porukom i poukom – obično na kraju djela. Tako ni *Zeleno busenje*, njegovo najznačajnije književno djelo, nije lišeno te prosvjetne angažiranosti, a neka poglavlja gotovo u cjelini posjeduju tu težnju.

U više navrata, pripovjedač-edukator se obrušava na kahvu koja je sada, u *novim vremenima*, postala izvorište zla, poroka i ljudske propasti⁴⁷.

“Između ostalih zgrada i zgradica gostiona je najviše, pa samo zaviri, puno. Sviraci, pjevačice, igračice, zabave, života u obilju za mlađi svijet. Čim mrak na zemlju, hrli onamo sve jatovice. Provodi se tu do neko doba noći – ta plodni su bili prošli dani, pa svak pun pare...

...A povrh toga služi njima pokoje čeljade, lijepo, umiljato, da zanosi mladež, pa još gdjekom i polaska da je - ,glavit , lijep... To je mladiće opijalo pa neki – više trošili...” (*Zeleno busenje*)

Prosvjetiteljska srdžba uvijek je uperena prema neodgovornim očevima, počesto i majkama, koji, u svojoj zaostalosti ili nemaru i neiskustvu, čine strašne pogreške i vlastiti porod okreću na put zla. Odgojna namjera podignuta je do razmjera izvanredne simbolike iskazane likovima dječaka Alije i Mustafe, braće nesretnog ljubavnog para,⁴⁸ zamišljenim kao otjelovljenje uspjeha i propasti, ovisno od prihvatanja ili neprihvatanja elementarnih zakonitosti *novog vremena*.

Poznavao cima Mulabdićeve biografije sasvim je jasno da je on u liku malog Alije prikazao samog sebe, kao što je i sva Alijina rodbina literarna fikcija Mulabdićeve porodice. Fabula vezana za Aliju, pa i Mustafu, u potpunosti odgovara stvarnim događajima iz piščevog života, njegovom prvom obrazovanju

i odlasku na dalje školovanje u Sarajevo, što je i opisano u romanu. Dok Alija, zahvaljujući razumijevanju brata Mehmed-efendije odlazi na školovanje, Mustafa biva sputan gromoglasnom prijetnjom strogo i nazadnog oca. Muharem-agina reakcija, kad je saznao da mu je sin naučio *njihovo* pismo, bila je ravna strašnoj oluji, koja ruši sve pred sobom:

“Žena je odmah poznala da tu ima nešto, pretrnula, ne smjela probijelit. On stade na hajatu, puhao od ljutine!

- Gdje je...? – dreknu on na ženu.

Ona zadrhta.

- Gdje je...? – ponavlja on.

Na taj glas otvoriše se sobna vrata a na pragu se pojaviše Mustafa i Ajiša, oboje iznenađeni.

- Šta si uradio! – viknu on da se razlijegalo, a lupi nogom o pod. Gledao je ravno u Mustafu.

- Šta je, ako Boga znaš! – upade sad žena i stade među njih.

- I ti si prihvatio za njihovu jaziju! – vikao on na sina.

- Ti...! – i poletio put sina, a žena i kći udariše u jauk.

- Ako Boga znaš! – zacvili opet žena, a Ajiša plakala. Mustafa stajao nijem, blijed.

- Govori! Ko te navrati na to! – grozio se on djetetu.

Žena lomi rukama ne znajući šta joj je mužu.

- Govori! – viknuo on opet da se razlijegalo. – Jel ti ono vlašće zavrtilo mozgom?

Dijete strepi, ne odgovara.

- *I ti hoćeš da ideš! – dreknu on sav gnjevan; koraknu i udari sina da je poteturao i složio se na pod.*” (*Zeleno busenje*)

Umjesto da pusti Mustafu na školovanje, Muharem-aga svojim neshvatanjem, nesalomljivom konzervativnošću, koja je besmislena, dozvoljava da mu sin postane alkoholičar, kockar i propalica. Od momenta kad je sina kaznio neizlaženjem, pa do kraja romana, u samo nekoliko glava opisana je propast toga mladića. Kad mu je otac, napokon, dozvolio da

izlazi, i to samo u društvu s Rašidom, momkom kojeg je odabrao za svoju Ajišu, Mustafa se munjevitom brzinom odaje *kahvi*, piću i svim mogućim porocima. Alkohol ga potpuno uništava, dok i njegov otac uvidi da je njegov jedinak uistinu propao čovjek i – protjeruje ga iz kuće.

U kontrastnoj simbolici, na samom kraju, na Ajišinoj dženazi, prikazuje se mlad momak, u uskom odijelu, koji je doputovao na ferije. Tužan, suznoga oka, ispraćao je on nesuđenu snahu.⁴⁹ Autor je njegovom pojavom, prije svega, želio iskazati ne samo prosvjetiteljsko-preporodnu i odgojnu misao o prijeko potrebi obrazovanja mladih Bošnjaka, nego i poentu cijelog romana. Djelo završava opisom mladog, *novog čovjeka*, slikom ljepše i smislenije budućnosti. Njegov Alija (on sam) dolazi u rodni Maglaj na školsko ferije, ali je to sada jedan sasvim novi, drukčiji Alija: Bošnjak u evropskom odijelu, mladić s nekim novim pogledom na svijet i život. I kao da njegovo suzno oko ispraća ne samo nesretnu Ajišu, nego i prohujalo vrijeme.

Autor će, zaista, vrlo ubrzanim narativnim sredstvom pokazati da te nove okolnosti podrazumijevaju i raskid s mnogim oblicima i shvatanjima bivšeg života i prihvatanja svega što će značiti napredak, obrazovanje i spoznaju drugih, viših i smislenijih njegovih oblika. Jedino tako treba shvatiti posljednji pasus romana, a i *Zeleno busenje*, s njegovom dvostrukom simbolikom. Ono je u jedan mah i prošlost i budućnost: prošlost, koje se treba s dužnom pažnjom sjećati, posebno nevinih žrtava i ne dati da ih busenje prekrije; i budućnost, kojoj se treba potpuno okrenuti, sa snagom i čvrstinom mladog, zelenog busenja:

“Alija se povratio s pokopa Ajišina, posjetio onda majčin grob, otišao sutri dan na Preslicu da vidi gdje mu je brat pao; a kad se povratio u Maglaj, opazio gore, malo više Delibegova hana, lijep spomenik onim vojnicima koji padoše na Maglaju. Sve je obišao, suzna oka, promatrao one nevine žrtve onog vremena, sudbine, koje je sada pokrivalo zeleno busenje...” (*Zeleno busenje*)

4.3. Nova vremena

Mulabdićev roman-pripovijest *Nova vremena* predstavljao je zbir književnih iskustava idejnog angažmana romana *Zeleno busenje* i zbirke pripovijedaka *Na obali Bosne* i izvjesnu specijalnu konkretizaciju rješenja položaja muslimanskih zemljoposjednika, kako ga je Mulabdić predlagao.⁵⁰ *Nova vremena* tako predstavljaju novi nastavak i domet one pragmatično-didaktične angažirane linije Mulabdićeve proze, koja se dotada više bavila problemom prilagođavanja muslimana novim uslovima, propagiranjem aktivnograda u obliku trgovina, zanata, njihovim podsticanjem na školovanje, a samo marginalno problematikom muslimanske feudalne klase, sa sugestijom ličnog unapređivanja zemljišnog posjeda u cilju njegovog spasavanja od otuđenja iz ruku muslimanskih zemljoposjednika.

Roman-pripovijest nosi podnaslov *Slika iz novijeg života u Bosni*. Ovo određenje *slika*, a ne pripovijest, roman, sa tačnom lokalizacijom vremena i mjesta, pokazuje želju da podvuče realistički karakter proze, pravog, dokumentarnog zbivanja, a ne izmišljanja ili fantazije. Ova proza ima svoj okvir u početnoj i završnoj sceni: u početku Husein-beg sjedi zamišljen u konaku, sa zemljom poslovi slabo idu; na završetku on isto tako sjedi u konaku, ali vedar i bez briga, jer je novi upravitelj doveo imanje u red. I u prvoj i u završnoj sceni dolazi mu *prijatelj iz suda* i započinje razgovor. Mulabdić pri tome nalazi spas za begove i feudalni poredak: potrebno je obrađivati zemlju na savremen način, potrebno je – umjesto starog subaše – imati savremenog stručnjaka za zemljodjelstvo, agronoma, koji će primjenjivati savremene tehničke metode obrađivanja zemlje. Husein-beg se u početku dvoumi, ali, nakon dužeg razmišljanja, ipak prihvata savjet prijatelja Ličanina. Njih dvojica su, ustvari, dva simbola: u prijateljevom govoru sadržana je logika savremene zapadne civilizacije, u begovom razmišljanju sadržano je kolebanje, mentalitet konzervativne bosansko-muslimanske sredine. Nakon Husein-begove odluke da uzme upravnika Švabu, kao glavni neprijatelj toj novotariji ispriječila se

sredina. Počelo je ogovaranjem, odvrćanjem, negodovanje, pa čak i konkretnom akcijom pritiska i kazne. Uz reakciju čaršije, koja je uglavnom psihološka, dolazi i otpor kmetova, koji je i psihološke i ekonomske prirode. Ni oni ne vole novine, ali se, još više od toga, boje hrđavih ekonomskih posljedica, koje su vezane za njihov lični opstanak.

Ali, oblast Mulabdićeve kritike života time nije zatvorena. Mulabdić je upravitelja, njegovu ženu i djecu dao kao uzorak evropske civilizirane porodice, kakvi bi trebali biti i piščevi muslimanski zemljaci. Zbog toga, oni nemaju nijedne mahane i naslikani su tako da izgledaju ugladjeni, kao izvađeni iz kakvog porodičnog kalendara. Upoređenjem bega i njegove porodice sa upraviteljem i njegovom obitelji, Mulabdić je, sa pozicija zapadnjaštva, dao kritiku muslimanskog porodičnog života i posebno odgoja djece.

Upravitelj Švabo je u romanu, već kao lik, uzrok zapleta radnje, uzbune u čaršiji, ali i prepreka ljubavnoj sreći mladog Hašim-bega (sina Husein-bega) i Saime, bratične Sabit-agine, koji je, ujedno, i najtvrdokorniji protivnik Husein-begovih reformi.

Inače su i upravitelj, potpuno, i Husein-beg, dijelom, piščeve vještačke tvorevine. Cijela atmosfera, uznemirena ovim likom, data je uzbudljivo i rječito. U toj sugestivnosti je sadržan i umjetnički, i idejni, rezultat ove proze. Upraviteljeve agrotehničke akcije na begovom imanju prikazane su idilično: njemu sve polazi za rukom. U tom dijelu radnje je sadržana *agronomsko-ekonomsko-prosvjetiteljska* piščeva teza, do te mjere didaktična da cijeloj prozi daje karakter stručne propagande. A takvi su, njoj potčinjeni, i raspored i uobličene glavni likovi: Husein-beg predstavlja piščevo otjelovljenje prosvijećenog i razboritog zemljoposjednika; lik upravitelja dat je samo spolja, opisom vanjštine i u akciji, ali i u begovom doživljavanju njega kao čovjeka koji se doimlje kao idealna stilizacija stručnosti i savjesnosti, dok je begov prijatelj sasvim *papirnat*, više kao agitator i simbol piščeve koncepcije. U opisivanju ljubavi između Hašim-bega i Saime, koja je prilično vješto ukomponirana tako da postaje književno

funkcionalna u događajima sukoba, kao i u tipičnom zapletu zbog neslaganja starijih, osjeća se duh bosanske sevdalinke, a rasplet ove ljubavne fabule sasvim je melodramski (otmica, pucanj), dat u stilu narodne pjesme i prilično karakterističan za onovremeni život, ali je tako stiliziran da se slaže i sa piščevom i sa Husein-begovom namjerom o daljem školovanju ovoga mladića.

To u kompozicionom pogledu predstavlja stiliziranu koincidenciju dviju radnji, ljubavne i socijalno-ekonomske, sa njihovim rješenjem u istom času, poslije čega tok proze brzo naginje ka završetku.

Mulabdićeva *Nova vremena* predstavljala su, i prema ocjeni kritike i u stvarnom kontekstu njegovoga pripovjedačkog opusa, najizrazitije pragmatično udaljenje od njegove u osnovi realističke proze.

Bilješke:

¹ Milivoj Solar, *Teorija književnosti*, XV. izdanje, *Školska knjiga*, Zagreb, 1991., str. 10.

² Sarić, *Mulabdić (istraživanja)*, str.19.

³ Džanko, *Edhem Mulabdić kao književni hroničar iz doba austrougarske okupacije*, str 117.; Sremčević, *Izabrana djela*

⁴ Mulabdić je svoje snove o nauci i odlasku na školovanje u Tursku povjerio jednom starom prijatelju svog oca; ne samo da nije naišao na potporu i razumijevanje, nego ga je starac još i *odao* starijem bratu, koji ga je, ni manje ni više, jednostavno oženio, “da se dijete za kuću priveže i da ga luda glava ne bi zajela kud u svijet”; Sremčević, Edhem Mulabdić: *Iz autobiografije*

⁵ Sarić, *Mulabdić (istraživanja)*, str. 15.

⁶ Isto., str. 21.-22.

⁷ Solar, *Teorija književnosti*, str. 15.

⁸ Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887.-1918.)*, str.24.

⁹ Alija Nametak: *Edhem Mulabdić. Predgovor Zelenom busenju, uz drugo, dopunjeno izdanje*, Zagreb, Matica hrvatska, 1944., str. 28.; preuzeto iz : Sarić, *Mulabdić (istraživanja)*, str.9.

¹⁰ Solar, *Teorija književnosti*, str.16-18.

¹¹ *Pedagoška enciklopedija 1 i 2.*; u redakciji: dr. Nikole Potkonjaka i dr. Petra Šimleše, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1989., str. 393.

¹² Mujo Slatina, *Odgoj – najkraći put čovjekovog uzdizanja do humaniteta*, Radovi, knjiga XII., Filozofski

fakultet u Sarajevu, 2000., str. 366.

¹³ Isto., str. 368.-369.

¹⁴ *Pedagoška enciklopedija 1 i 2*, str. 393.

¹⁵ Fatima Nidžara Mujezinović, *Čas lektire*, *Svjetlost*, Sarajevo, 1998., str. 167.

¹⁶ Fatima Nidžara Mujezinović, *Uvođenje učenika u svijet bošnjačke književnosti*, *Dom štampe*, Zenica, 1998.

¹⁷ Isto, str. 156.-187.

¹⁸ Vježba rađena u trećim razredima III. gimnazije u Sarajevu 1998./1999. godine

¹⁹ Isto, str. 171.

²⁰ Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*, str. 459.-460.

²¹ *Izabrana djela (pripovijetke)*

²² *Na obali Bosne*

²³ *Izabrana djela (pripovijetke)*

²⁴ *Isto*

²⁵ Enes Duraković, *Bošnjačka pripovijetka XX.vijek*, str. 31.-32., *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga IV., *Novija književnost – proza*, *Alef*, Sarajevo, 1998.

²⁶ Zdenko Lešić, *Prvi muslimanski pripovjedači i njihovi modeli*, str. 10.; Duraković, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*

²⁷ Isto, str. 16.

²⁸ Duraković, *Bošnjačka pripovijetka XX.vijek*, str. 34.-35.; *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*

²⁹ *Na obali Bosne*

³⁰ *Isto*

³¹ Zdenko Lešić, *Priča kao sanjarija*, str.105.; Duraković, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*

³² *Na obali Bosne*

³³ *Izabrana djela*

³⁴ Duraković, *Bošnjačka pripovijetka XX.vijek*, str. 35.

³⁵ *Izabrana djela*

³⁶ Sremčević, *Izabrana djela*

³⁷ *Na obali Bosne*

³⁸ *Izabrana djela (pripovijetke)*

³⁹ Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*, str. 460.-462.

⁴⁰ Solar, *Teorija književnosti*, str.173-174.

⁴¹ Enver Kazaz: “Od poetike žanra do poetike knjige”; Enes Duraković: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, str. 57.

⁴² Isto., str.177.

⁴³ Isto., str.177-180.

⁴⁴ Sarić, *Mulabdić (istraživanja)*, str.217-218.

⁴⁵ Džanko, “Edhem Mulabdić kao književni hroničar iz doba Okupacije”, str.110-111.

⁴⁶ Sarić, *Mulabdić (istraživanja)*, str.218.

⁴⁷ Isto., str.245.

⁴⁸ Isto., str.246-248.

⁴⁹ Isto., str.249-250.

⁵⁰ Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda(1887-1918)*, str.483-487.

Summary

Alma Mahmutović

**THE EDUCATIONAL RELIGIOUS
MORALS IN THE LITERARY WORKS
OF EDHEM MULABDIC**

The literary works of Edhem Mulabdic are indeed full of all sorts of educational morals, so much so that even the literary critics noticed this principle. Apart from his literary work, Edhem Mulabdic historically played the role of a national educator, humanist and a reformer. His was a time of great turbulence and historical divides. Mulabdic's literature visibly bears the mark of that time. His first novels represent the "search" for the new prosaic forms in his mother tongue. They are educational and "safeguard the warmth of the harmonious", "joyous imbuing of man, nature and the world". Zeleno busenje (The green sods), a novel from the time of occupation, is the first Bosniac novel and it represents the monument to the Bosnian resistance and to the city of Maglaj. Like all other Mulabdic's works, this one is not free from the didactical involvement either. Still, Nova vremena (The New Times), his second novel, represents the crowning in his educational tendencies. Morality springs from religion and as a principle it does not exist on its own so that is the approach taken in examining Mulabdic's works. The literary works of Edhem Mulabdic are full of religious educational morals. In his works we find examples of positive characteristics; patience, honesty, determination, courage, etc., as well as the examples of the negative ones; stubbornness, disrespect, arrogance, dishonesty, etc.

Edhem Mulabdic's works truly deserve our attention and can assist the educators in their work.

موجز

التربية الأخلاقية الدينية
في أعمال أدهم ملاعديتش الأدبية

ألما محمودتوفيتش

تزر أعمال أدهم ملاعديتش الأدبية بالكثير والمتنوع من الإرشادات التربوية، ولقد بلغت هذه الإرشادات من الكثرة درجة أجبرت النقد الأدبي على مواجهة هذا الالتزام المبدئي. فبجانب العطاء الأدبي الفني، اضطلع أدهم ملاعديتش بدور تاريخي تجلى في التنوير والإصلاح والدفاع عن حقوق الإنسان. فقد عاش هذا الأديب في عصر تتلاطمه أمواج التحولات التاريخية الكبيرة. ويبدو جليا مدى تأثير أحداث تلك الحقبة على أعمال أدهم ملاعديتش الأدبية، إذ تمثل قصصه الأولى "البحث" عن الصيغ النثرية الجديدة في لغته الأم، فهي تفوح بعبق العبر والمواعظ، و "تحفظ دواء التناسق والتداخل السعيد بين الإنسان والطبيعة والكون".

وتعتبر رواية "زيلينو بوسينييه – المروج الخضراء" التي كتبها أيام الاحتلال، الرواية بوشناقية الأولى وهي تمثل رمزا للمقاومة البوسنية ولمدينة ماغلاي. وكما هو الحال في غيرها من أعمال أدهم ملاعديتش فإن هذه الرواية لا تخلو من الانشغال التعليمي. بيد أن روايته الثانية "الأزمة الجديدة" تمثل ذروة التوجه التنويري عنده.

لقد عاينا التربية الأخلاقية الدينية في أعمال أدهم ملاعديتش على أنها كيان واحد لأن الأخلاق تنبع من الدين، ولا وجود لها كمبدأ مستقل. إن أعمال ملاعديتش الأدبية تقدم نبعا يفيض بالإرشادات التربوية الأخلاقية الدينية، إذ نجد فيها إرشادات وأمثلة عن معالم الأخلاق الإيجابية كالصبر والشرف والحزم والشجاعة وما شابهها، إضافة إلى المعالم السلبية كالعناد والعجرفة والتكبر والغش وما شابهها.

إن أعمال أدهم ملاعديتش، هذا الأديب والمدافع عن حقوق الإنسان ورجل التنوير الكبير لجديرة جدا باهتمامنا، ويمكن لها أن تقدم الكثير من العون للمربين في تحقيق أهدافهم التربوية.